

---

indiai jelenések

ALEKSANDAR TIŠMA

Ha már egyszer kiment a szokásból, hogy nagy távokra szárazföldi és tengeri úton jut el az ember — ami egyébként az egyedüli helyes mód arra, hogy a mozgást a térben ne csak felfogjuk, hanem érezzük is —, s ha már a vonat és a hajó helyett — amelyek úgy haladnak előre lépésről lépésre, hozzáúrlódva bolygónk felszínéhez —, fölényesen előtérbe tolakodott a távolságokat egyszerűen átugró repülőgép — úgyhogy még a nagy múltú Cook utazási iroda sem hajlandó klasszikus szállításról tárgyalni Európán túli távokon —, akkor a repülőút megszakítása marad az egyedüli, ha nem is kárpótlás, de legalább kikényszerített engedmény. Az Air India repülőgépei Európából Indiába tartva leszállnak Bejrútban — íme a lehetőség az átmenetre. Nem is annyira azért fontos ez, hogy módunkban legyen alkalmazkodni a Kelethez, amelynek a mi európai fogalmaink szerint annál jellegzetesebbé kell válnia, minél messzebb jutunk keleti irányban, mint inkább azért, hogy tisztázhatjuk kissé magunkban ennek a nemcsak földrajzi, hanem emberi és szellemi fogalomnak az értelmét.

Valóban, mi is az a Kelet? Távolság a modern civilizáció központjaitól? Döntés a történelmi nyugalmi állapot mellett? A közvetlen élvezetekre irányultság? Vagy a puszta gondolkodás vívmányaira, a meditációra? Lehet, hogy mindez együtt, de sok-sok ellentmondó kiegészítéssel, átmenettel, kölcsönhatással, viszonylagossággal, amelyek elkerülhetetlenek, valahányszor valami élőről beszélünk.

Érzékszerveinkkel felfogva ez így fest: Rómában, a Leonardo da Vinci repülőtéren még a személytelen európai üzleti szellem uralkodik a neoncsövek hideg fénye alatt. A tisztviselők ellenőrzik a jegyeket, a vámhivatalnokok az útleveleket. Bent, a váróteremben, amely peronokban folytatódik, az utasok a sötét köré tömörülnek, kávét, gyümölcszörpöt, Coca Colát fogyasztanak. Vagy a közeli karosszékekben helyezkednek el, repülőgépük bejelentésére várva. Kevés az utas, mert éjfél van. A cigarettát, ajándéktárgyat, újságot árusító bódék már bezártak, az

árusok elmentek aludni, csodáik csodájára az egész árukészletet lezáratlanul a pultokon hagyva. A lámpák egy részét eloltották, hideg van, illetve mind hidegebb, ahogy a peron vége felé közeledünk. A kijárat a bejrúti géphez egészen az épület végén van. Furcsa csoport verődött itt össze. Sötét arcok, hosszú kabátok, sok kézipoggyász. Az egyik utasnak gipszben van a lába, néhány turbán, szakáll, villogó szem, papi öltözék, gyerekek sokasága. Termoszok, tejes üvegek, befőttes üvegek. Kisebbségi népvándorlás. Kifelé menet szokatlan torlódás, huzavona, kérdézősködés, kérések, gyereksillapítás. Két utas hiányzik. Keresik a nevüket a listán, várják őket az utolsó pillanatig, míg végre befutnak mentegetőzve, hogy eltévesztették a peront.

Ezután egy ugrás a levegőn át, a repülő bádogdobozban, egyhangú, hosszú, vak ugrás, majd leszállás az idő megrövidülése miatt már világos reggelbe. Olajzöld egyenruhájú hordárok kapkodnak a táskákért, a repülőtér épülete üres, a vámhivatalnokok sehogy sem tudnak összegyűlni, egy sovány, szemüveges kis tisztviselő engem keres, hogy közölje, az Air India nem biztosította bejrúti programomat (mint ahogyan Belgrádban megbeszéltük, s mint ahogyan valójában akadályok nélkül meg is valósul majd), aztán ismét hordárok, akiknek a tekintete sóvárgón téved az utas zsebére, taxi, amelynek sötét bőrű, bajszos, köpcös vezetője erősen leegyszerűsített angolsággal (ettől fogva utazásom végéig én is ezen a nyelven értetem meg magam) kéretlenül is beszélni kezd a szállodáról, amelynek címét közöltem vele, dicséri rangját, s hozzáteszi, hogy vannak ugyan jobbak, drágábbak is, majd dicséri a helyet, ahol van, ez a HAMBRA, a HAMBRA, mondja szemmel látható meglepődéssel, széles mozdulatokkal forgatva a volánt, mint valami hajókormányt, hogy csak úgy dülünk jobbra-balra a kocsiiban, miközben házak repülnek el mellettünk egyre sűrűbben és sűrűbben, emberek, akik óvatosan lépkednek az esti eső után megmaradt tócsák között, belemerülünk az élénk forgalomba, de ez vezetőt nem gátolja abban, hogy tovább száguldjon szenvedélyes meglepődöttségére valló lendülettel forgatva a volánt, míg csikorgó fékekkel meg nem áll a Plazza-szálló előtt, melynek a lépcsőkről lecsúszott vörös szőnyege félig a járdán hever, esővíztől átázva.

Ez Bejrút. De csak a külső, mondén és turisztikai Bejrút, a város keze, amely a fej felett kinyúlik a rakpantok, zöld sétatnyok, autótutak, szállodák, éjjeli mulatók övezte gyönyörű kék tenger felé. Maga a központ, amelyet a taxinak a repülőtérrel errefelé nem kellett érintenie, távolabbra esik a szárazföldön, mélyre süllyesztve, mintegy katlan fenekén, ahol az emberi tömeg egész sűrűje, annak minden nedve, minden illata fortyog. A Du Canon tér hosszúkás téglalapja fölé (nemrégén nevezték el Mártírok terének) egymás mellé szorult vén omladozó házak hajóknak, amelyekben boltok, mozik, pénzváltók, kávéházak sorakoznak, türelmetlenül kitérve üzleti jellegüket a járdákra: itt kis asztalok mellett kávékat isznak és vízpipát szívznak, cipőt tisztítanak, harisnyát, pulóvert, töltőtollat, napszemüveget árulnak, le-fel járkálnak, kutatnak, szimatolnak, kiálltoznak egymásnak, várakoznak. A tér közepét járművek torlaszolják el: itt a kiindulóállomása nemcsak az autóbuszoknak, hanem a taxiknak is, amelyek rendes járatokon közelednek, csoportosan szállítják az utasokat a város különböző részei felé, igen kevés pénzért, fülsiketítő lármával és szirénázással terelve össze őket. A tenger felé ereszkedő szűk utcák tele vannak piacokkal; az egyikken húst árulnak, a má-

sikon zöldséget és gyümölcsöt, a harmadikon textilt és cipőt, a negyedikén ékszert; a férfiak és nők fáradhatatlanul tolatkodnak az áruval és a nyers élelmiszer szagával telített téren át, tapogatják az árut, forgatják, alkudoznak, és vásárolnak. A tér másik felén húzódó kis utcákban pedig, közvetlenül a rendőrség épülete mögött, szerelemmel kereskednek: a kis szobákban, amelyeket nappal is villanykörték világítanak meg, könyöklő nők hevernek, hervadtan, sápadtan, puffadt arcal, zavaros tekintettel, amely már aligha csábít, körülöttük meg a moslék- és vizelet-szagú, összelocsolt úttesten magányos férfiak köröznek, fürkésznek, haboznak, összeráncolják a homlokukat, bemennek, alkudoznak, majd eltűnnek a meredek lépcsők mögött, vagy sértődött és kiábrándult arc kifejezéssel fordulnak ki megint az utcára.

Indiáról az első benyomás másmilyen. Még egy ugrás a repülő dobozzal, ismét éjszakai, s ismét látszólag néhány órával visszapergetett idő, már amennyit továbbhaladtunk Kelet felé, aztán a delhi repülőtér épülete, az új doboz, amely úgy fogadja be az utasokat, mint valami félálombeli kastély. Az üvegfalakon át szürkés fény ömlik be, a reggel még mintha habozna felébredni, s ebben a fényben sovány és sötét, fekete szemű alakok mozognak álmosan, ruháik csak valahogy hevenyészve illeszkednek a test idomaihoz. A bejárat fölötti magas erkélyen bábuként sorakoznak fel a férfiak és a nők, némán, de igen figyelmesen, igen kifejezésteljesen nézik az érkező utasok sorát; a hamuszürke, kopottas egyenruhás tisztviselők eléggé lassan és tétovázva nézik át az iratokat; a hordárok nagy igyekezettel, de annál kevesebb sikerrel ügyködnek az automata körül, amely a futószalagon érkező bőröndöket dobálja ki, erőlködve emelik a gyakran saját testsúlyukat meghaladó terhet, a vámos meg, noha nem nyitja fel a poggyászt, sokáig bibelődik körülötte, hogy végül minden darabra krétával ráfirkantsa furcsa kézjegyét. Ebben az egész zürzavarban, amely azonban nem agresszív, hanem nagyon is szelíd, csendes, egy szolgálta nyugodtan és gondosan, egészen a földig hajolva, az utasok lába alatt matat, söpri a padlót, rövid, kopott seprővel bádorglapátra tolva a szemetet.

Ezután következik a hosszú és végtelenbe nyúló út a városig sík mezőkön át, amelyeket ebben a novemberi időszakban is, tehát indiai viszonylatban a tél közepén, ritka szürkészöld növényzet borít, közötté itt-ott egy-egy földből vagy vesszőből meg falevélből készült ház vagy házcsoport guggol, laposak, mint sömör a bőrön. Ez a sömör aztán sűrűsödik, növekszik, a házcsoportok településsé zsúfolódnak, végül összeolvadnak, és beláthatatlanná válnak. Az út körterekbe torkollik, amelyeknek közepén körülkerített, közlekedésre igen alkalmas kör alakú szigetek állnak, a házak növekszenek, lám, vannak már két-háromemeletesek, pázsittal körülvett villák, s velük együtt növekszik az autók, kerékpárok, riksák és gyalogosok forgalma, amely a Connaught nevű hatalmas, úgyszintén kör alakú térre, a sok emberből álló, hullámzó tömegbe özönlik; a tér körül az egyforma magas épületek görög oszlopai sajátos kolosseumot képeznek. Am az oszlopok árnyékába húzódó emberek sokasága csak fokozza a ziláltság és álmoság benyomását; s ez a benyomás kíséri az idegent a közeli masszív, hűvös szállodában, a Jampatában is. Lakosztályainak mennyezetéről légcsvár nagyságú ventilátorok néznek le, fürdőszobáiban bárka nagyságú kádak; a szálló halljában az igen

ügyes portások mellett tucatnyi munkára és borraivalóra éhes szolga, liftfiú, cipőtisztító ügyeleteskedik és köröz és mosolyog.

Kint, az utcán, a nap egyenletesen süt le a felhőtlen égről, a szájpadrás alatt a levegő édes, a szem előtt pedig kékeszürke, mintha fáradt virágpor oldódna benne; álmosan gondtalanná válik tőle a boltajtókból áruját kínáló árus meg a nézelődő idegen egyaránt. Sétál az ember, sétál, semmit sem vásárol, semmit sem keres, átengedi magát az érzékek kellemes zsidbadtságának, miközben a nappali fény lassan alámerül, és átadja a helyét az éjszakának. Az álmoság ekkor bővületté válik: az utcákon és tereken, a lámpák százai között, amelyek mégsem tudják elúzni a sötétséget ezekről a széles térségekről, meg az árujuk mögött keresztbe rakott lábbal türelmesen üldögélő földimogyoró-árusok száz és száz mécsese közt fáradhatatlanul merülnek fel a sötétségből és vesznek bele megint a sötétbe a sovány, rugalmas alakok, és sötét, elérvedt arcuk nem valami célra tapad, mint az európaiaké, hanem valamilyen belső és mégis kitárt, noha megmagyarázhatatlan, titokzatos értelem felé fordul.

Ez India varázsa. Kissé szomorú, beteges, de ki nem hunyó ígézet, mint ahogyan egész éjszakám át nem hunyok ki azok a kis mécsesek a földimogyoró-árusok előtt, mint ahogyan nem huny ki a lázbeteg szeme. A merengés szépsége, az öntudatlan festőiség varázslata. A szervezett cigányság bővülete. A nemtörődomség, az üzletiesség- és kicsinyesség-hiány, a tarkaság, a szép iránti szeretet, a virág és a halál édeskés illatának bája.

Ez a varázslat, miután hatalmába keríti az érzékeket meg a tudatot, szüntelenül igazolja önmagát, legalábbis engem nyomon követett, csendesen, de kitartóan, csodálkozasként vagy enyhe elragadtatásként India látásának és bennem való tudatosulásának minden pillanatában, bármennyire is különbözőek sőt ellentmondóak voltak egyébként ezek. Delhi-ben meglátogattam egy idősebb hindi költőt, aki a beszélgetés után megmutatta saját házi szentélyét: a kertben, egy vén fa tövében gondosan egymásra rakott nagy és apró köveket, amelyeket éveken át saját kezével gyűjtött és helyezett egymásra, minden kódarabban valami rejtett formát, asszociációt, hasonlóságot keresve emberrel vagy állattal vagy eszmével. Aztán, szintén Delhi-ben, meglátogattam otthonában egy fiatal költőt, aki angol nyelven ír, és egy magántulajdonban levő hetilap kultúrrovatának szerkesztéséből él; a Connaught téren lakott, ugyanazon a téren, amely engem már énekezésemkor meghódított viktoriánus otrombaságával; amely oly dült és degradált, mint minden, ami angol Indiában, meg a rajta gyülekező, itt élő, alvó szegények tömegével. Amikor közöltem ezt a fiatalemberrel, ugyanaznap vacsorára invitált, amelyet fekete szemű, sápadt felesége készített és egy rongyos, vén szolga tálalt fel; vacsora után kivezetett a háztetőre, s miközben a téren lobogó lángok ragyogását néztük, Angliáról mesélt, ahol iskoláit végezte, de apjáról is, Gandhi munkatársáról, meg feleségének a rettegéséről egyedüli, megmaradt fivéréért, aki tiszt a fronton ezekben a háborús feszültséggel teli napokban — s egyforma mosolygó szomorúsággal mesélt az egyik dologról éppúgy, mint a másiktól, egyszóval végül is kétségek között hagyott afelől, hogy boldog-e vagy boldogtalan. Meglátogattam más írókat is otthonukban, klubokban, szerkesztőségekben, és mindenütt a derűnek és a tehetetlenségnek ugyanezt a rejtélyes keverékét tapasztaltam. A

megbeszélte programok közé szorult néhány szabad órában pedig talá-
lomra elindultam valamilyen irányban, s szívtam magamba az indiai
hétköznapi látványait. Elvetődtem a külvárosokba, ahol a földszintes
házak guggolnak egy-egy kút körül, vagy pedig emeletes típusépületek
sorakoznak, amelyeket világszerte mindenütt emelnek a lakásválság
enyhítése végett; áthaladtam az udvarokon, ahol az asszonyok fűre teri-
tették a mosott fehérneműt, és a fonott nyugágyakban, a forró napon,
turbános fejű, félmeztelen sovány öregemberek heverték. Láttam temp-
lomot, ahol a papok dob- és lantkísérettel, énekszóval vidították az itt
ülő, heverésző, magát virággal díszítő nyáját, meg olyant is, ahol a hívők
hason csúszva végigcsokolják a padló és a fal minden tenyérszerű részét,
míg el nem jutnak a kőből készült tarka istenszoborig, hogy virágot vagy
rúpiát ajándékozzanak neki. Átballagtam a szegénynegyedeken, ame-
lyeknek kunyhói fűrtökben zsúfolódnak, tele gyerekekkel, asszonnyal, do-
logtalan emberrel, kutyával, apró, sovány disznóval; a szeméttől eldu-
gaszolódott csatornákon át kis fahidak vezetnek az államilag épített kö-
zös illemhelyekig. Rozoga viskóműhelyek negyedeire bukkantam, amely-
ben sovány kis emberek, testükön csak egy kis szoknyával, de az angolok-
tól másolt hangzatos cégtáblák alatt — Iron and steel enterprise, Royal
cycle & motor company, News Agency —, csekély erejükkel hajlították
a vasat, a bádogot, árusították az újságot, törték a követ, faragták a fát.
Koldusok tömegén tolakodtam át, közülük a legszönyörűbbet itt, Delhiben
láttam: csak egy törzs, láb és kéz nélkül, fején szem helyett üregek,
hanyatt fektetve a járdán, ezüst színűre mázolja, hogy jobban szembe
tűnjön, s a mellére szíjazva a bádogbögére, amelybe pénzdarabot lehet
engedni. Itt, Delhiben fedeztem fel az indiai bazárok megismételhetetlen
tarkaságát, össze-vissza kereszteződő szűk kis utcáival, amelyeken át a
mocskos emberek és állatok ezrei özönlenek éjjel-nappal, a Kelet kiterí-
tett, összezsúfolt, zürzavarban tobzódó árui, lepény, ékszer, rizs, tea,
kávé, liszt, festék, fűszer, gyümölcs, szövet, cipő között — míg rongyos
tulajdonosaik keresztbe tett lábbal ülve egykedvűen bámulják az előttük
fáradhatatlanul hullámozó tömeget, mely gyalog, kerékpáron, riksán gya-
korlottan és ügyesen kerülgeti a zsákokat, a ládákat, a teheneket (me-
lyek a kiállított ételmezt dicsmálják) meg a koldusokat, alkik a kereske-
dőkkel és a vásárlókkal egyenrangúan ülnek vagy hevernek a boltok
előtt.

Delhiből Jaipurba repültem, Rajasthanba; az állam nevét viselő vén
szállodát, ahol laktam, négyszögletesre építették, mint a török hánokat,
hűs szobái és folyosói voltak, ápolt kerttel; bokrait karcsú, hosszú farkú
pávák formájára nyírták; itt minden fényűzésre emlékeztetett (az ango-
lok idején Rajasthanban maharadszák uralkodtak), de magára a vidékre
is, a nemtörődöm, álmos, ravasz vidékre, amilyen egy kissé az én vezetőm
is volt, ez a fiatal, természetes, sportingos indiai azzal a kis bajusszal az
orra alatt; szűkszavúan válaszolt a helyi körülményekre vonatkozó kér-
déseimre, s azt bizonygatta, hogy a cigarettát összezárt markán át szívja,
mintha pipázna, mert undorodik a dohány érintésétől, leplezve, hogy tu-
lajdonképpen — alkalmasint — a vallási tilalmat játssza ki ezzel. Csak
egy alkalommal nem volt eléggé óvatos: amikor a Jaipur melletti Agerba,
a mogulok városába látogatunk, és megnéztük a templomot. Ott, köz-
vetlenül a bejáratnál találkoztunk a szép egykori maharanával, akire egy
dzsip várakozott sofőrrel: a fiatalember fesztelensége azon nyomban meg-

szűnt, földig hajolt a nő előtt, miközben az továbblépett, senkit sem méltatva pillantására. Vezetőm a legszivesebben képeltarúító boltokba vezetett — Jaipur a mogul festészet központja —, valószínűleg azért, hogy a kis antikváriumok hűvösében megpihentesse lábát, a kereskedő költéségére megigyon egy Coca Colát és ha valamit vásárolok, kapjon egy kevés províziót — mint ahogyan minden egyes riksakuli állította honfitársairól, akiknek sikerült megszerezniük a fehérek bizalmát. De az ő kalauzáló türelmének köszönhetem, hogy láttam az előkészületeket a Kongresszus Párt egyik nagygyűlésére. Ezen a vasárnapon már kora reggel csoportokban Jaipurba özönlöttek a kömnyékbeli parasztok, mezifláb, fehér kötényben és ingben, hatalmas kék, narancssárga, fehér és sárga turbánokban — a színek az egyes törzsekhez való tartozást jelölik —, és felsorakoztak a réteken meg a játéktereken. Voltam egy ilyen réten: a sokaság a földön ült összezsúfolódva a magával hozott gyékényeken, a chapati nevű vékony lepényt ette, bételt rágott, egyfajta fűszeres friss levelet, beszélgetett és nevetett, mint ahogyan bárhol is tenné — csak hogy itt, a józan Indiában hiányzott a féltelenség és az erőszak felszítója, az alkohol. A kifeszített sátrak egyike alatt, a lelkes nézők formálta körben egy fiatal falusi táncos és táncosnő táncolt, a férfi nadrágban és ingben, a nő könnyű, szinte átlátszó sárga száriban, amelynek egyik végét kezével mintegy fátyolként minduntalan felhúzta az arcára. Leültem én is a többiek közé (miközben vezetőm a közelből éberrel vigyázott rám): a lány meg a legény egyfajta zurla és dob kíséretében vonaglott, igen hasonlóan a dél-amerikai limbó-táncosokhoz; térdtől felfelé hátravetették testüket, míg vízszintes tartsásba nem gömnyedtek, a közönség pedig lelkesen tapsolt a zene ütemére; itt sem volt ital, sem rendbontás. A délelőtti fennmaradt részét a vezető meg én a főutcán töltöttük, a bazár zamatos és tarka, de kegyetlen idilljében; a bazárra itt széles, nem pedig szűk utcák voltak jellemzők, mert a haladó szellemű maharadszák ilyennek építették: az úttest közepén csoportokban heverő, illetve ingatag, sovány lábaikon az úton átsétáló tehének, koldusok, bevásárló asszonyok, a borbélyok, akik az otthonról hozott kis asztalon borotváltnak vagy nyírnak, vagy akár lent a földön, a lábuk közé véve a vendéget. Mindenütt a lebzselő nép, amely teát iszik, bételt rág, és némán mered maga elé. (Egy fiatalember teljesen meztelenül feküdt a porban, és aludt.) Délre azonban megérkezett a menet, amely a nagygyűlés helyszíne felé tartott, letarolva az utcát roppant lendületével, amit csak a rövid khakinadrágos, turbános rendőrök fékeztek némileg méteres botjaikkal, amelyek bőrhurokkal voltak jobb csuklójukhoz kötve. A falvak népe egymás után érkezett, mindegyik menet a maga zenéjével, táncosaival, élén egy dzsippel vagy motorkerékpárral, amelyeket a párt funkcionáriusai vezettek, kézi mikrofonba kiáltozva a jelszavakat. Az erre az alkalomra szerződött zenekarok tagjai egyenruhát viseltek, az európai operettkosztyümök kissé eltúlzott imitációját — sapkát, sujtásos zubbonyt, csíkos, oldalsávós nadrágot, sőt kamásnit is — miközben látbefejük a posztó alatt meztelenül és porosan meredt elő —; a legkülönbélebb színekben, vörösben, feketében, zöldben és narancssárgában tündöklöttek, és teli tüdőből fáradhatatlanul, egyhangúan fújták trombitáikat, verték dobjaikat, a többszólamúság harmóniája nélkül, amelyet az indiai zene nem ismer; elnyújtott keleti indulók voltak ezek vagy élénk dallamok, amelyek ütemére a táncolók — valaki a zenészek közül, vagy a karmes-

ter, vagy egy kisiú—kislány — a forgásukkal rajzolt körben a szenvedélyek valóságos viharát keltették. A jelszavakat zömmel fiatal emberek és nők kiáltozták — itt tűnt először szembe a nő kiemelt szerepe India közéletében —, s amikor egy-egy jelszót felkaptak (a Kongresszus Pártot vagy Indira Gandhit dicsőítvén, aki később meg is jelent a nagygyűlésen), többé nem tágitottak mellőle, csak a dallamát cifrázták tovább, és frenetikusán, kipirult arccal fújták, még akkor sem pihentették torkukat, amikor a tömeg visszhangozta a dallamot, hanem vele együtt énekeltek a mikrofonba. A tömeg meg tovább haladt, énekelte a kikiáltott jelszót; fáradhatatlanul haladt arrafelé, amerre a zene és a dalolt szó vonzotta.

Jaipurból Agrába a Tadzs-Mahal miatt utaztam, meg Akhbar császári palotája végett is, amely negyven-egyméhány kilométerre van onnan. A Tadzs-Mahal, alagsorában a mogul császárnő kriptájával, csupa fehér márványból, tisztán, karcsún, a látomás vagy az álom lebegő szépségét sugározza, különösen, ha a Jumna folyóval a háttérben szemléljük. A folyó ebben az évszakban lustán kanyarog sekély, széles, kimosott és kibarázdált medrében, ebben az irreális indiai tájban, melynek vörösés rónaságából váratlanul kúp alakú halmok nőnek ki, mintegy az emberi kéz alkotta művek fölötti önkéntelen fölényüket szuggérálva a szemnek. Akhbar palotája az eldugott falvak között egyenesen komoran hat. Vörös kőből épült, teljesen ép még: a kapuk, a falak, a templomok, a császári lakosztályok és a császár feleségeinek és kegyenonőinek lakosztályai, a fogadótermek és a kivégzőhelyek a szabad ég alatt. Az egész hatalmas komplexum szigorúan arányos, de építői álmodozó hajlamát is elárulja, az izlám hagyományainak megfelelően (annak ellenére, hogy Akhbar hinduista motívumokat épített a domborművekbe, új vallást akarván teremteni az összes akkoriak ötvözésével, beleértve a keresztény vallást is), ide nem illése erre az álomként elomló tájra itt sokkal inkább nyilvánvaló, mint Agrában. Mert a Tadzs-Mahal mégis temetkezőhely, tehát halálnak szentelt épület, természetes tehát, hogy elűt az élő környezettől; Akhbar palotáját azonban az életnek teremtették, és ez érezhető gondos szerkezetének minden kövében. Ám ez a gyönyörűen épségben maradt kötőanyag, bútorok nélkül, emberek nélkül, nem tartalmaz többé egy szikrányi rendeltetést sem — mint egy halott, aki fennmaradt kiterítve, keresztbe font karral, eltemetetlenül, eltávolítatlanul, aki már se nem emlékezés, se nem figyelmeztetés, hanem pusztán fantazmagória.

Agrából távozóban találkoztam az indiai—pakisztáni háború első jelével, ugyanis ezekben a napokban, azaz 1971 novemberének második felében a háború már nagyban készülődött: a repülőtéren a többi utassal együtt megmotoztak. Benaresben, következő állomáshelyemen megéntem az összecsapás kitörését. Általában véve indiai úton Benares a középpontot, a fordulóponthoz jelentette (és valóban utazásom felénel érkeztem a városba); mintha itt jutottam volna a legközelebb India lényegéhez, és mintha tovább: utazásom már csak távolodást, búcsúzódást jelentett volna tőle. Ezzel kapcsolatban az egyik és a másik vonatkozásban egyaránt bizonyos szerepet játszott Varma úr, a tanfelügyelő, akinek itt gondoskodnia kellett rólam a közoktatásügyi titkárság nevében, amely egész indiai tartózkodásom alatt vendéglátóm volt.

Azzal kezdődött, hogy Benaresben a repülőgépből kilépve hiába kerestem azt az embert, akinek várnia kellett volna. Türelmesen félre-

álltam, megvártam, míg minden utas el nem hagyja a repülőteret, csak ekkor kértem fel egy idősebb tisztviselőt, hogy hozzon kapcsolatba a városbeli intézménnyel. Már tárcsázott, amikor elébünk került egy alacsony, középkorú ember vászonnadrágban, pulóverrel kidomborodó kis pocakja felett; fekete volt, nyírott bajszú, hosszú, fekete, de ritka szőrrel a füle mögött, amelyet a fülkagylóján át fésült. Fehér, szabályos fogsorát felvillantva, mosolyogva felőlem kérdezősködött. Amikor bemutatkoztam, és azt mondtam, hogy éppen telefonálni akartam neki, könnyedén megmagyarázta: „A repülőgép fél órával korábban érkezett” (ami nem volt igaz), és vidáman hozzátette, az ártatlan, mindenről tájékozatlan repülőtéri tisztviselőre mutatva: „Egyébként azért is van itt ez a mi emberünk, hogy kéznél legyen a vendégeknek.” Elvezetett a szállodába (a Hotel de Paris hangzatos nevet viselte), személyesen meggyőződött, jól szállásoltak-e el, megismertetett az igazgatóval, egy mondén, sportolókülsejű igen ügyes fiatalemberrel, megkérdezte, kávét kérek-e vagy teát, majd miután döntöttem maga is leült, hogy tovább buzgólkodjon, velem meg az igazgatóval csevegve, a cigarettáinkat szíva, mert nála nem volt. Türelmetlen voltam, látni akartam a várost, az embereket, a Gangeszt, de Mister Varma figyelmeztetett, hogy pihenésre van szükségem, szemmel láthatóan húzta az időt, s amikor végre ráállt, hogy induljunk, megjegyezte: útközben autón el szeretne menni valahová, és beleegyezésemet kérte. Elindultunk, majd hosszabb ideig várakoztunk egy magasan körülkerített épület (valamiféle iskola) kapuja előtt, ahonnan végül kijött egy sovány kislány, könyvvel teli táskával, s Varma igen gyengéden maga mellé ültette az autóba. A lánya volt, akit ily módon kímélt meg a gyaloglástól; cserébe, amikor vele együtt kiszállt a háza előtt, megengedte, hogy a nap hátramaradt részében, a saját belátásom szerint rendelkezzem az autóval (a szálloda tulajdonával).

Mister Varmának egész négynapos benaresi tartózkodásom alatt csupa hasonló elintéznivalói voltak (igaz, hogy egyidőben a nepáli községi elnökök egy csoportját is kalauzolta), amelyek megakadályozták abban, hogy megbeszélje számomra a látogatásokat az írókhoz és a művelődési intézményekbe, amiért melleleg igen hálás voltam neki. Olykor mégis megjelent, váratlanul, hogy elvezessen valami múzeumba vagy templomba, de a nézelődés idejét vagy lerövidítette, mondván, hogy nincs itt isten tudja, milyen látnivaló, vagy pedig meghosszabbította, Európa felől érdeklődve (a legmélyebb benyomást Németország tette rá, amiért, noha legyőzték, a leggazdagabb országok közé törte fel magát). Azután megkérte, hogy az autó vigye el valahová, s így megszabadultam tőle; szóltam a sofőrnek, hogy vigyen a Gangesz partjára, hagyjon ott, és csak késő este jöjjön értem.

Rendszerint a folyóhoz vezető út elején álltunk meg, a széles főutcának a bazar keskeny utcáival való kereszteződésénél, ahol egyfajta háromszögletű tér képződik. Az épületek itt néhány emeletesek és cicomásak, tarka homlokzatuk, oszlopokon nyugvó erkélyeik és hullámos tetőik egymás fölé emelkedve kapaszkodnak a dombra; az utóbbi fölött az Aranytemplom aranyozott kupolája dominál. Lent azonban, a földközéleben, az élet apró, alapvető, igénytelen szükségletei uralkodnak: a falakra pici boltocskák támaszkodnak, olyan kicsik, hogy alig fér beléjük álló helyzetben az árus, aki teát kínál vagy kávét, vagy apró kenyereket, amelyeket parányi tűzhelyen süt füstfelhőket terjesztve, vagy gyümölcsöt, ba-

nánt, narancsol vagy bételt kínál, amelyet megfeketedett ujjaival teker össze, annyi magvat és pépszerű fűszert helyezve a zöld, nedvdús levélre, amennyit a vásárló kér; vagy üveggyöngyöt vagy tejet vagy virágot árusít. Virágot azért vásárolnak, hogy a szentélyeket díszítsék vele, ilyen szentélyek pedig a kis boltok között is vannak, egészen kicsik, szűkek, festett kőből készült istenszoborral, amely előtt keresztbe tett lábbal ül a pap, imádkozástól sugárzó arccal, ami nem akadályozza meg, hogy elfogadja az ajándékot virágban vagy aprópénzben. Az utcán cirkálnak a bolygó papok is, a szentek, a jógik, az igazi és áljógik (ki tudná?): szakállasak, magyhajúak (a hippik őstípusai, akik egyébként úgyszintén itt kószálnak, és konkurrálnak nekik), hosszú bottal a kezükben, csengettyűvel a nyakuk körül, virággal a fülük mögött, tarka rajzokkal a homlokukon meg az arcukon, prédikálnak és imádkoznak, adományt kérve csörgetik a bádögbögrét. Aztán ahogyan lejjebb ereszkedünk a folyó felé, a kép még kifejezőbbé válik: az emberek összezsúfolódnak, az apró boltajtók parányi ereszaljakká válnak, a boltok földön heverő áruhálmazzá, két-három bögrényi földimogyoróvá, két-három doboz cigarettává vagy gyufává, pohárnyi üdítő itallá vagy egyszerű vízzé; a boltosok közé egyre több láb nélküli, kéz nélküli, tenyér nélküli, ujj nélküli, orr nélküli, fül nélküli koldus keveredik, akik valamennyien megtalálják a módját, hogy valahogyan kitegyék bögréjüket, az élet jogáért könyörögve. Még lejjebb vannak azok, akik már nem is könyörögnek! egyszerűen ünek vagy hevernek rongyaikban, túlságosan kimerültek ahhoz, hogy mozogjanak. Ezek azok, akik megérezték, hogy közeledik haláluk órája, de nincs semkijük és semmijük, aki vagy ami biztosíthatná számukra az utolsó szertartást, a temetést, idevánszorogtak hát, hogy lassan meghaljanak, remélve, hogy testüket majd elviszi valaki a folyó partján álló két máglya egyikéhez, és hamvukat szétszórja a szent víz fölé. És aztán az emberi szerencsétlenségnek ebből a legsűrűbb koncentrátumából a látóhatár egyszerűen kitágul, felszabadul, szemünk előtt a folyó. Szélesen szétterült, mint egy tó, lusta, úgyszólván mozdulatlan, szürke, mint a hamu, amelyet szüntelenül magába fogad. A partról kőlépcsők ereszkednek, az utcák bilincsből kijutva fölényesen terjesztik ki fogazott szárnyaikat; hívők ünek rajtuk, naplopók, vakok, koldusok, gyermekek. Megérkezik a menet, elől két ember, vesszőhordágyon viszi a sovány testet, amely teljesen be van csavarva sárga, selymes kelmébe (ami azt jelenti, hogy a halott nő), utánuk libasorban lépked a trombitás és a dobos, aztán a rokonok, egy-egy nyaláb fával a hamvasztáshoz. A muzsika pattogó, valamennyien gyorsan lépkednek, a menet lehalad a lépcsőkön, és eltávolodik a part mentén. Közvetlenül a víz mellett kifeszített széles sátor alatt úgyszintén zene hallatszik, és énekszó: ez még egy, de felépítetlen, meg nem kövült templom; lefelől az istenszobor ül, sárga virágkoszorúkkal a nyaka körül, tarka égők által megvilágítva, előtte egy virággal díszített fiatal nő szüntelenül énekl, ugyanazt a tömör, vidám dallamot az isten dicsőségére, csörgődob és dob kíséri, s egyhangú dalának minden szakaszát visszhangozza a sokaság, amely körben ül keresztbe tett meztelen lábbal (a cipőt a sátor előtt hagyták), a férfiak az éneklő nő köré gyűlve, az asszonyok kissé távolabb; az egyik hívő, egy szakállas, rongyos idősebb ember, mankóra támaszkodva felemelkedik, hiányzik a fél lába; az énekesnő az éneket félbe nem szakítva int, hogy maradjon, s ő szintén intéssel válaszol, hogy gyorsan visszatér, majd mankójára támasz-

kodva sietve elbiceg, mint kávéházi vendég, akit a szükség arra kényszerített, hogy egy pillanatra ott hagyja a társaságot. Esteledik, és a hajléktalanok ruhájukba csavarva egyenként kinyújtóznak a lépcsőkön. A széles lépcsőn fekszik egy nő, egész teste, még a feje is beburkolva, csak gyönyörű vonású arca látszik, egygrammnyi felesleges hús sincs rajta. Már csukott szemmel fekszik, alszik, vagy már halott. Körülötte harsog az énekszó, hullámokban terjed a folyó fölött, nem szűnik meg sem éjjel, sem nappal, mert ha az énekesnő elfáradt, másik helyettesíti; és ugyanígy nem szűnnek meg dobogni a tüzek sem, amelyek valamivel távolabb látszanak a parton. Sok a halott hamvasztásra, mert mindenki azt akarja, hogy a Gangesz partján égessék el; a rokonok száz és száz kilométert tesznek meg, hogy halottjaikat ide hozzák; minden tűz mellett egymás mellé rakva fekszenek a halottak, a férfiak fehér, a nők tarka vászonban, egyébként felismerhetetlenül, lefedett arccal, a rokonok pedig a fa magasságú lángtól megvilágítva, guggolva, csendesen beszélgetve, gyermeket szoptatva, pogácsát vagy bételt rágcsálva várják, hogy halottjuk sorra kerüljön. Két derékig meztelen, izmos ember hosszú botokkal élesztgeti a tüzet, a szétválasztja a rönköket, és egy vödörből olajjal keneti a hullát, hogy gyorsabban elhamvadjon. Még látszik formája, még fehérlik a szövet, amelybe csavarták, de a következő pillanatban a tűz fellángol, szikrák pattannak, és az, ami az imént még fa volt meg emberi test, most a szén egyforma fekete alakzatát ölti.

Más alkalommal csónakot béreltem, és végigpásztáztam vele a partot, összetevőire bontva a zsúfolt képet. A csónak hatalmas volt, otromba, a víz mentén inkább súlya vitte, mint a fiatal, magas, rövidre nyírt hajú, kötényt és kockás inget viselő csónakoslegény evezőcsapásai. A folyó lassan, lustán, ólomszürkén folyt tova, körülöttünk varjak telepedtek a bambusznádakra, amelyeket a hívők levágnak és a vízbe dobnak, hogy égi társaiknak — akikbe talán a lelkük költözik — majd a repülés után legyen hol megpihenniük. A nap égetet, s a csónakos egy darab utavágászat húzott a csónak fölé; körülöttünk más csónakosok sokasága úszott, tele zárandókokkal, nőkkel, férfiakkal, gyermekekkel, mint valami folyami ünnepségen. Tekintetemet azonban nem a folyó vonzotta, hanem a part. Teljes hosszában templomok és paloták húzódtak, magas, nyugtalan formájú és színű, díszítésekkel, figurákkal zsúfolt, mozgásban levő köistenszobrokkal tovaringó tetők, homlokzatok. Templom templom mellett, palota palota mellett, alapítványok, a gazdagság bizonyítékai, az istenfélelem kifejezői, a bűnbocsánatnyerés kísérletei. Egy templom a vízbe dőlt, csak a kupolája meredt ki ferdén a folyóból, mintegy figyelmeztetésül: a legenda szerint egy idős maharana istentagadó fia emelte, s édesanyjától kért rá pénzt; az anya sokáig hajthatatlan volt fia erkölcstelen élete miatt, végül azonban engedett, csakhogy belássa, minden igyekezet és költekezés igaz élet nélkül hiábavaló. Valamennyi épület falai vénnek, az idő kifakította őket, az alsó ablakok szintjéig érő széles, sötét sáv mutatja, milyen magasra emelkedik a Gangesz a monszunesők idején. Most azonban száraz időszak van, s a falak nemcsak önmagukat fedig fel tövig, hanem a folyóba vezető kőlépcsők sorát is. Ezt a lépcsősort, amelyet úgyszintén vallási adományokból építettek, Varanasi kikötőpartját (ahogyan az indiaiak nevezik Benarest, a várat körülvevő Varuna és Asa folyókról) örökké emberek sokasága borítja. Csónakokon érkeznek ide vagy gyalog a paloták és templomok közötti

kis utcákon; mivel éppen valami női ünnep van, húsz-harminc nőből álló csoportok érkeznek, különféle színű szárikban lassan és méltóságteljesen haladnak a parton, meztelen lábuk utánozhatatlanul szép és szabad járásával, mindannyian karcsúak, mindannyian sötét bőrűek, mindannyian fekete szeműek és fekete hajúak, időnként rántanak egyet félig áttetsző ruhájuk végén, hogy eltakarják egyedüli, igen vonzó meztelenségüket: a ruganyos, sötét csipő részét, amelyet rendszerint mély árokkal szel ketté a láthatatlan gerincoszlop. Felsorakoznak a parton, felemelik a szárít, és belépnek a vízbe, majd a ruha alatt, melyet ügyesen kifeszítenek, fröcskölnek és mossák magukat. Egyesek itt mossák a magukkal hozott fehérneműt és ruhafélét is, majd nyomban ki is terítik száradni a kőlépcsőkön. Mások gyermekeiket fürdetik. A férfiak is be-
mennek a folyóba, a derékig érő vízben megállnak, és lehunyt szemmel, elmerült arckifejezéssel imádkoznak. Mások a szemüket mossák, a fülüket, és kinyújtott mutatóujjukkal a fogukat, nyilván abban hisznek, hogy a folyó vize gyógyhatású. Ismét mások egyszerűen csak fürdenek, széles mozdulatokkal úsznak, fröcskölnek a vizet, és kiáltoznak egymásnak. Mellettük lustán, tétovázva tehenek lépnek a vízbe, hűtik sovány lábukat, és súlyos fejüket meghajlítva isznak. Egy ember meg egy aszszony tehéntrágyát ragaszt a cikornyás templom falára: a napfény pillanatok alatt megszáritja, s aztán kiviszik eladni a tea- és kávéárusoknak, akik ezen főznek. Ezt az egész buzgólkodást és megelégedettséget és valóságoságot szüntelenül aláfesti a sátor alatti templomból kihangzó ének-szó, amelynek Rama istent dicsőítő refrénjei folytonosan ismétlődnek, mint ahogyan itt minden ismétlődik, napról napra. S a két tűz a két parton tovább lobog: trombitaszóval és dobpergéssel érkeznek a gyászmenetek a halottakkal, a hullákat sorba rakják, a rokonok elhelyezkednek a lépcsőkön, ülnek, beszélgetnek, fürdenek, várva, hogy az elhunyt hamvai szétszóródjanak a folyó fölött.

Az élet minden megnyilvánulásának ez a kézzelfoghatósága a maga csupaszközvetlenségében és egyidejűségében — ez volt számomra India varázsának a kvintesszenciája. Ezt az ennyire szomorú, de mégis erőteljes és tartós benyomást némileg megzavarta a háború kitörése, de ugyanakkor egy új színnel kiegészítette. Egy napon, az utolsón Benaresben, a szállodaigazgató azzal a hírrel fogadott, hogy a pakisztáni repülőgépek bombáztak néhány indiai várost, közöttük Agrát is, ahonnan néhány nappal ezelőtt távoztam.

Valami európai háborúhoz hasonlókat vártam. Riadókat, politikai gyűlések és beszédek hullámain, hátizsákos emberek sorait, akiket rémült asszonyok kísérek, felhívásokat a falakon, zavarokat a mindennapi életben. Ebből azonban semmit sem tapasztaltam, sem akkor, sem később, egészen a háború végéig, amely szintén India talaján ért. A Hotel de Paris-ban az európai vendégeken és az őket jólétesültségével szórakoztató igazgatón kívül mintha senki sem vetett volna ügyet az újdonságra, mindenki tovább végezte (vagy nem végezte) munkáját, a portás a fülkében, a kertészek a kerítésben, Ahmet sofőr az autó körül. Szerettem volna látni India térképét, hogy stratégiaileg eligazodjak, a szállodában azonban senkinek sem volt, át kellett hát mennem a szomszédos épületbe, az utazási irodába. Ott két, tétlenségtől álmos tisztveselő szívesen megengedte, hogy megtekintsem a falra akasztott nagy térképet, miközben ők engem tekintettek meg, némán, semmi véleményt nem nyilvánítva az

imént kitört háborúról, azonkívül, hogy kérdésemre egyikük megállapította: „Estére majd mi bombázzuk őket” — ami így is lett. Amikor kissé kiábrándultan az utcára léptem, a mezítlábás gyalogosok szokásos tömegét pillantottam meg, amint hangtalanul vonult a város felé, meg a szálloda kapujával szemben ácsorgó, vendégre leső riksakulikat. Minden úgy volt, mint mindig. A megbeszélte órában megjelent Varma úr, kiborotváltan, megfésülködve, sötét ruhában, nyakkendővel, és meghívott, hogy a szálloda költségére igyunk meg egy teát; sokáig halogatta a távozást, bizonygatva, hogy kényelmesebb a szálloda halljában várakozni, mint a vasútállomáson — ugyanis Allahabadba, következő állomáshe-lyemre, közel lévén, vonaton kellett utaznom. Aztán amikor végre neki is sietheinekje lett, nem tudtuk nyomban megtalálni Ahmetot, és így némi kapkodás és idegeskedés közepette hajtattunk az állomásra. A hidakon, peronokon tarka tömeg hömpölygött: utasok, hordárok, étel- és italárusok, teljesen elütöek az európaizált repülőtéri utasoktól és tisztviselőktől, olyan volt ez is, mint valami új bazár. Az utolsó pillanatban Varma úr megtalálta a vonatamat és az első osztályú vagonot, megkért egy vasutast, hogy ügyeljen rám, és sietve elbúcsúzott, mondván, hogy bocsássak meg, ha valami rosszat tett nekem. Erre a keleti szívélyességre ugyanilyen módon válaszoltam, beléptem a vagonba, és a vonat nyomban ezután — menetrend szerint — elindult.

Számomra ez a vonatkozás a repülőgép régóta várt és kapóra jött helyettesítése volt: végre átélhettem a mozgást tapintható tárgyiasságában. Amikor beléptem a vagonba, éppen egy utas indult kifelé, s miután megpillantott engem, az idegent (Indiában ezt a bőr színe miatt nem lehet nem látni), intett a szolgának, aki a peronon várt rá; az fürgén beugrott a vagonba, hogy még mielőtt leülnek, ronggyal letörölje a kipárnázott ülőhelyeket. Ez a kéretlen szolgálatkészség természetesen meglepett, de miután már mintegy fél óra telt el a magányos utazásban — mert rajtam kívül senki sem szállt fel a vagonba —, felfogtam az értelmét is: e rövid idő alatt a zöld műanyag borítású ülésen látható porréteg telepedett meg. Honnan? A vonat napsütötte, széltelen mezők között haladt; és mégis, a talaj apró szemű, sárgás port termelt, talán ez volt az oka az indiai táj örökös árnyékoltságának, álmos, szürkés nyugalmának.

Később egy útba eső állomáson még egy utas szállt fel a fülkémbé, csavart bajszú, ősz öregember, egy kis kofferral; tőle érdeklődtem az új háborús hírek felől, s ő röviden, magabiztosan válaszolgatott, de hamarosan elszunnyadt. Ismét magamra voltam tehát hagyva, kinéztem az egyik rácsos ablakon — amelyek miatt az egyébként igen kényelmes, tágas fekhelyes első osztályú vagonok is mozgó börtönökként hatnak — Közép-India szürkés-sárgás síkságára. A mezőkön görnyedő parasztok, a vasútállomásokon utasok, faárnyékban elalélt csoportokba gyűlve; amikor a vonat megállt, halk morajlás támadt köztük, majd eltűntek batyukkal a számomra láthatatlan harmadosztályú vagonok irányában, amelyekből az első osztályúak nem vezet semmilyen ajtó: ismét a börtön-elkülönítettség. Biztosan szorongtak ott túlszűfolt fülkéikben, mi ke-ten pedig, a szendergő öreg meg én, vasfallal elkülönítve tőlük, csendben, egyedül utaztunk.

Allahabadban a háború miatt megrövidült programom, a városnézés és a találkozások: megérkezésem napján, közvetlenül a Hindustan Aca-

demyban tett látogatás után, ahol cipőmet levetve, akár vendéglátóim, a szőnyegen ültem, szürkületkor egyenesen a szállodába vittek, s az utcákon egyetlen lámpa sem égett. A Barnett szállóban is besötétítettek, minden ablak és ajtó le volt függönyözve, az ebédlőben lámpák helyett gyertyák égtek az asztalokon. Itt kellett eltöltenem az időt alvásig. A hatalmas, régimódi szállodában, amelynek mennyezetei olyan magasan voltak, mint valami templomban, csupán néhány vendég tartózkodott, vagyonos, átutazó indiai; vacsorát tálaltak azonban egy csoport pirospozsgás, szőke németnek is, akik autókon és lakókocsikkal érkeztek ide; mielőtt visszavonultak volna motorizált szálláshelyükre, igen hangosan és temperamentumosan vitatták meg a hadihelyzetet, és nem kis kalandor öntetszélgéssel tanakodtak, hogyan jutnak majd ki járműveikkel Indiából. Mi többiek hallgattunk (én is: alkalmazkodtam végre az indiai tartózkodó magatartáshoz), s amikor a németek eltávoztak a teremből (mintha csak ők tartottak volna itt bennünket hevességükkel), visszavonultunk szobáinkba. Az enyém akkora volt, mint egy raktár, s tartozott hozzá egy öltöző is, amelyen át egy igen tágas fürdőszobába lehetett jutni: le-fel kószáltam ebben a térségben, hol felgyújtva, hol elolva a lámpát (mert a mennyezetnek is voltak külön ablakai, amelyeket, meggyőződésem szerint, nem lehetett elsötétíteni, legfeljebb tűzoltólétráról), bele-beleütköztem a bútorokba, cigarettáztam, lefeküdtem, felkeltem körülöttem az idegen várossal, amelyben minden élet megbénult, és csodálkozva önmagamon meg helyzetemen, ebben az úgynevezett háborúban, amelyhez nem volt közöm.

Az elsötétítés miatt Allahabad úgy tűnt, mintha két részre vágták volna: egy nappali városra, amelyet minden akadály nélkül szemügyre vehettem tágas iskoláival és akadémiáival — amelyeknek zöme még az angol közigazgatás alatt épült —, és egy éjszakaira, amit a kihalt szállodában kellett töltenem. Örültem a nappaloknak, és nyújtottam őket, mintha ezt lehetett volna; a kellemetlen éjszakák várásában azonban benyomásaim csonkák maradtak. Kivéve egyet: a Nehru család házát. Egyemeletes fehér ház ez, klasszikus angol stílusban, amelyet még Jawaharlal édesapja, az angol időkben a legfelsőbb bíróság bírása építtetett, a gazdag dandy, aki azonban az ország függetlenségi harcát is támogatta. Számos szobájában polgári bútorok állnak, fényképek, könyvek, az egyikben háncsból készült indiai nyugágy, amelyben manapság is napoznak a soványra aszalódott öreg érinthetetlenek — Gandhi egykori ágya és szobája. Ebben a szobában az egyik fényképen Gandhit látni mezítláb, fehér ruhájában, mellette pedig kissé szégyenlősen a háttérbe húzódva, de óriási, tüzes cigányszemét a kamerába meresztve Indira, a kislánya. Ki vannak állítva egyes levelek is, amelyeket Indira kapott édesapjától külföldi útjairól meg a börtönből; írt neki néha franciául is, nyilván azért, hogy fokozza a rövid üdvözlő sorok hatását, különösebbé, derűsebbé tegye őket, meg azért is, hogy lányának lehetővé tegye tudása igazolását. Gandhihoz intézett levelei viszont meg Gandhi válaszai igen korrekt angol nyelven íródtak. Mindezekből a tárgyakból, a levelekből, a képekből, a távcsővekből, a pipákból gonddal ápoltt családiasság sugárzik, és mégis, itt fogant korunk egyik legnagyobb tömegmozgalma; míg Allahabadban tartózkodtam, ez a mozgalom már háborút folytatott tankokkal, repülőekkel, modern propagandával, fészke azonban ugyanaz

maradt: egy fehér úriház egy egyetemi és törvényszéki városban, amelynek poros, hosszú utcái és kísértetiesen üres szállodái vannak.

E szálloda és a benne töltött sivár esték miatt megkönnyebbüléssel távoztam Allahabadból, s jókedvemet az a körülmény is növelte, hogy az országban a belső légijáratokat megszüntették, s így a gyűlölt repülő helyett megint vonatra ülhettem. Egy teljes napot töltöttem az első osztályú fülke ülésén-fekhelyén, s oly közelről és folyamatosan szemlélhettem a velem szemben ülő egyedüli útítársamat, egy egyenruhás indiait (liszti vagy altiszti egyenruhában volt-e, nem tudtam kideríteni), amit addig nem engedhettem meg magamnak. Sovány, törékeny, harminc vagy negyven körüli ember volt (az indiaiak fiatalos külsejűek), fekete keretes szemüveget viselt; maga alá húzott, keresztbe tett lábbal ült; levette cipőjét meg a harisnyáját is, újságot olvasott, és — mint ritka, emancipált indiai — cigarettázott. Amikor már dél volt, elővettem az Allahabadban vásárolt hideg ételt — szardíniát meg sajtot —, ő meg, jobban ismervén a vasúti körülményeket, megvárta, hogy az első nagyobb állomáson benyisson hozzánk egy fürge fiú a restiből, majd ebédet rendelt, igazi indiait: egy kis tál rizst, egy kis tál mártást, pogácsát meg egy pohár vizet; az ételt bádogtálcán szolgálták fel neki. Letört egy-egy falatot a pogácsából, és jobb kezével belemártogatta a mártásba meg a rizsbe, amit ujjaival ügyesen rátolt a falatokra; a végén megivott egy korty vizet, a maradékkal pedig lemosta zsiros ujjait. Ezután tiszta fehér zsebkendővel megtörölte a száját meg az ujjait, majd leengedte a zsebkendőt meztelen talpára, odanyomta begörbített másik térdével, s az ott is maradt. Folytatta az újságolvasást. Később egy másik, valamivel fiatalabb ember lépett a fülkébe európai ruhában, de mezítláb, és szomszédommal beszédbe elegyedett, angolul; talán megállapította vagy megsejtette, hogy anyanyelvük különböző. (Indiában száz és száz különböző nyelv van.) A háborúról beszélgettek, az én szomszédom higgadtan, az újonnan jött valamivel tüzeesebben, de mindketten a katonai helyzet alapos ismeretében, mert az a másik is nyilván tiszt vagy altiszt volt. Fontos magaslatoakat emlegettek, helyeket, amelyeken az elmúlt indiai—pakisztáni háborúban döntő ütközetek folytak, kiderült, hogy több ízben úgyszólván egymás közvetlen szomszédságában harcoltak; a helyzet ismerőinek élvezetével egymás szavába vágva ecsetelték a Kína felé néző frontvonalakat a magas hegyen, amelynek nedves éghajlata rombolja az egészséget; itt romlott meg az én szomszédom látása is. Tőlem, mint idegentől, egyáltalán nem tartottak, ami még egy sokk volt a háborúról alkotott felfogásaimra; a következő sokkot akkor kaptam, amikor szomszédom, úgy mellékesen, beszélgetés közben, közölte, hogy egyhetes szabadságra hazaengedték, reméli azonban, hogy a szabadság végéig a háború is befejeződik, s így valószínűleg Bangladeszben harcoló egységét már az utak és vasútvonalak újjáépítésén találja, mivel ő utász. Szürkületkor társa kiment. Szomszédom ennivalót rendelt, ugyanolyan módon, mint délben, elfogyasztotta, félrerakta az edényt, leszállt az ülésről, és kibontott valami göngyöleget, amelyről kiderült, hogy derékalj, hanyatt feküdt rajta, levette a szemüvegét, betakarózott a pokróccal, behunyta a szemét, és elaludt. Egész éjjel aludt, meg sem mozdulva — tanúsíthatom ezt, mert ugyanezt az éjszakát úgyszólván végig ébren töltöttem köpenyem, azaz egyetlen takaróm alatt vacogva a hidegtől, amely kíméletlenül behúzódott a vagonba.

Hajnalban át kellett szállnom Itarsiban; dülöngélve, kialvatlanul távoztam a vonatból, míg szomszédom pihenten, üdén lépett ki, összehajtogatta fekhelyét, és átadta a hordárnak, aki a fején vitte ki, mint egy hatalmas turbánt.

Az állomáson még sötétség uralkodott, de a peronon, ahol utasok aludtak ruháikba burkolózva, meg az étteremben, ahol égett minden villany, teát, kávé és vegetariánus ételt lehetett kapni. A fürdőben pedig, ahová később beléptem, olyan reggeli lubickolás folyt, amihez fogható tartamában és intenzitásában nincs a magát tisztaságszeretőnek tartó Európában, folyt a víz, csörögtek a kis kannák, villogtak a borotvakések, lendültek a fésűk, lengtek a félig lecsavart turbánok — igazi szertartás.

Itarsiban elfogtam a Madrasba tartó delhi expresszt; a kupében, amelyet a kalauz adott, elfoglaltam az utolsó szabad helyet, a felső ülések-fekhelyek egyikét, és így még jobb alkalmam volt szemlélődni. A fülkében a társaság tarka volt: alattam egy középkorú, de még szép tanítónő sárga szariban, szemben velem egy szakállas és turbános síkhfunktionárius, alatta idős bácsika pizsamában, párszi kereskedő. A tanítónő meg a kereskedő élénken beszélgetett angolul; a síkh, fekhelyén gubbasztva, időnként közbevetett valamit, de leginkább a bádopoharát csörgette, amelyben valahonnan vizet hozott; levetette európai ruháját, és felcserélte a kényelmesebb indiai vászoninggel, kicserélte a kemény kék vászonturbánt könnyű, fehér kendőre, újságot olvasott, és aludt. Én felléptem fekhelyemre, s kezembe vettem a félig olvasott könyvet, amelyet egy repülőtéren vettem — egy angol bűnügyi regényt —, de figyelmem többletét útitársaimnak szenteltem. A tanítónőnek igen sok poggyásza volt: hosszú éveken át dolgozott iskolaigazgatóként egy faluban a Himálaja tövében, s most Madrasba utazott, hogy átvegye új igazgatói munkahelyét. A síkh a maga munkájáról nem nyilatkozott: szemmel láthatóan szolgálati úton volt. A párszi Delhiből tért vissza Madrasba, részt vett a General Motors ázsiai képviselőinek értekezletén; bőrdíjében még szmokingot is vitt magával a vacsorára, amelyről előre tudta, hogy a cég megrendezi majd képviselői számára. Egymást követték az ételek, s én ismét az egyedüli voltam, aki nem vettem igénybe a vasúti éttermek személyzetének szolgálatait, és ágyneműm sem volt, mint a többinek. A következő éjszakai hidegtől tartva (oktalanul, mert dél felé utaztam), megkérdeztem a jegykezelőt, segíthet-e rajtam. Kiderült, hogy az állomásokon bérelhető ágynemű, csakhogy én kérelmemmel már elkéstem; amikor ezt a párszi meghallotta, felajánlotta éjszakájára tartalék pokrócát és párnáinak egyikét. Alkalom volt ez a közeledésre, felfedtük egymás előtt életkörülményeinket. Az egyik érdekesség az volt, hogy mi négyen, ahányan a kupében voltunk, négy valláshoz tartoztunk: a tanítónő katolikus volt, a síkh (ez egy punjabi szekta neve) természetesen hindu, a párszi pedig, mint igen kis létszámú kasztjának többi tagja az izlám előretörése előtt Perzsiából menekültek leszármazottja, Zarathusztra próféta híve. A felfedett különbségek igen ösztönzően hatottak Kelet e gyermekeire: szélteben-hosszában meséltek a szokásokról, a szertartásokról, istentiszteletekről, a halottakkal való bánásmódról (a párszik például el sem hamvasztják őket, hanem meztelenül kiteszik a ragadozó madaraknak); de természetesen a hétköznapi anyagi körülményeikről is. A párszi, aki igen jó erőben volt, habár már hetvennegyedik évét taposta, kétségtelenül a legvagyonosabb volt közöttünk; látszott ez poggyászáról, pizsa-

májáról, finom gyapjútakarójáról és a tollpárnáról, amit átadott, a filckalapról, az egyedüliről, amelyet Indiában láttam s amelyet Amerikából szerzett be, holott Amerikában (akár Európában) sohasem járt; még meggyőzőbben látszott ez Madrasban, ahol az állomáson valóságos díszkíséret várta, nemcsak szolgák, hanem fiatal rokonok is; s mégis, közvetlenül célba érésünk előtt, amikor az összecsomagolt holmi mellett álldogáltunk türelmetlenül és a válás előtti szívélyes búcsúzkodásba kezdtünk, észrevette, hogy könyvemot otthagytam a fekhelyem fölötti hálóban. Figyelmeztetett feledékenységemre, én meg azt feleltem, hogy a könyvet szándékosan hagyom el, mert elolvastam; erre sűrűn pislogva megkérdezte, elveheti-e, s miután szívesen beleegyeztem, nem lévén többé ideje a bőrönd felnyitására, begyömöszölte az inge alá a keblébe.

Ez a festői kis csoport igazi és hű hírnöke volt Madrasnak, különböző színű téglákból épült széles utcáinak, végtelenségbe nyúló bazárjainak, hatalmas régi templomainak, hosszú, homokos partjának, amelybe az óceán magas, éles, kékesszürke hullámai csapódnak. A parton magányos sőtálok, családok, sőt fiatal párok is, ami újdonság a hagyományos szárazföldi Közép-Indiához viszonyítva, ahol senki sem sétál, hanem vagy pihen, vagy rohan valamerre a dolga vagy belső elgondolása után. Madrasban látszik, hogy először a portugálok és a franciák gyarmatosították: tarka épületeiben, levegős utcáiban van valami román derű, könnyedség, sőt könnyelműség is. Az emberek itt még szebbek, mint Észak- vagy Közép-Indiában, még finomabb alkatúak, még sötétebb bőrűek, arcvonásukból ítélve negroidok, ami mindenképpen a szerencsés kereszteződések következménye; ezt a tengeri útvonalak, a más kontinensekkel való kapcsolatok tették lehetővé. Még a szegénység is, amely egész Indiában reménytelen szomorúsággal vonja magára a figyelmet, itt mintha (legalábbis a szemlélődő számára) elviselhetőbb lenne; talán azért, mert tagoltabb, kevésbé abszolút és egysíkú, amit ékesen bizonyít a szegények gyülekezőhelye a város szigorú központjában, a nagy és szép Központi Pályaudvar mögötti járdákon. Itt, a kereskedők kis boltjai és a kézművesek, kovácsok, borbélyok, szabók boltjai mellé, vagy a kerítések csupasz falaihoz egy-egy deszkából, bádogból, rongyos viaszosvászonból összetákolt roskatag lakhely tapad, olykor az egész lakás csupán egy láda, oldalt fordítva, hogy be lehessen mászni és védelmet találni benne naptól-esőtől. Aztán a szegénység még alacsonyabb fokán ez már csak egy deszka, amelyet sok bonyolult ügyeskedéssel, spárgával, szöggel, botokkal a guggoló ember magasságában vízszintes helyzetben rögzítettek. Valamivel távolabb ez már egy rongyos, nyitott esernyő: alatta is lakik valaki, lám, kilátszanak meztelen lábai. Ez után semmi; maga a puszta járda. De ezen a járdán és e silány, állítólagos tetők alatt, de rajtuk kívül is zajlik az élet. A járdarepedésbe szúrt karóhoz egy sovány kecske van kötve. Amott távolabb három liba csipkedi a hulladékot. Egy okos szemű kutya őrzi a ládát, amelyben az egész bútorzat egy régi ruhadarab. Három téglán egy kis bogrács áll, alatta apró tüzecke pattog, a háziasszony meg keresztbe tett lábbal ülve gondosan kavargatja a már gőzölgő kását. A nők minden szegénységük ellenére tarka szarit viselnek, sok mesterséges ékszert a karjukon és a bokájuk körül, kevés feledkezik meg közülük arról, hogy a füle mögé vagy a hajába virágot tűzön. Tengernyi gyerek, fekete hajú, fekete szemű, fehér fogú, szép, mint mindenütt Indiában, és mint mindenütt a világ e részén, vidám és nyu-

godt, mert mindig társaságban van, édesanyja, nővérei és fivérei társaságában, nem utasítják rendre, nem figyelmeztetik és nem verik, játékkára és képzeletére bizzák, mint a kutyákat és a teheneket, amelyek az életet ugyanebben a gyermeki nyugalomban töltik el. A leggyakrabban itt van az apa is, aki valamit dolgozik, vagy eladásra kínál, mert a család legszívesebben együtt van a maga szegénységében. (Az asszony, ha még egészen fiatal és gyermektelen, hajában virággal a férj közelében guggol, és nézi, hogyan ügyködik.) Estéknént, amikor az ember végigmegy a nyomorúság e sétányain, látja, hogyan terítik ki a járdán a karcú indiai nők a rongyot vagy ruhadarabot, és a hold vagy valami utcai lámpa fényénél a gyerekeket ingecskére vetkőztetik (ha ezenkívül egyáltalán volt még valami rajtuk), a hajukat fésülik és lefektetik őket valami vékonyka pokróc alá, mielőtt ők maguk is melléjük fekdülnének, mint a világon minden anya minden lakásban, ha leszáll az éj.

Madrasban nem volt elsötétítés, valószínűleg a front távolsága miatt, de főleg azért, mert az indiaiak tudatából teljesen hiányzanak a totális villámháború európai vívmányai. A háborút a hivatásos hadsereg folytatja, Indiában az egyedüli, még hozzá eléggé hevesen, mert tizenkét nap alatt több mint tizenegyezer embert veszített, ezek közül két és félezer halott volt; a lapok címdalán tájékoztattak az ütközetekről, bombázásokról, az utcákon néhány kisebb menet jelent meg rongybábuikkal, amelyeken az állt, hogy „Jahja Khan” vagy „USA”, de ez volt minden. Az utcákon kavargott a tömeg, ügyet sem vetve a pártfelvonulásokra; a mozik (az indiaiak kedvenc szórakozóhelye, ezért oly roppant nagy az ország filmipara) túl voltak zsúfolva; az óceán homokos partján henyelők üldögéltek vagy heverésztek a hullámokat és a madarakat figyelve, szálóban, az Imperialban a fiatal, hosszú hajú indiaiakból álló zenekar még reggelinél is játszott, a miniruhás fiatal, szőke amerikai énekesnőt kísérve. Ugyanakkor a zeneakadémián, ebben a gyönyörű, fehér tóparti épületben, amelyet egy kormányzó ajándékozott, fiúk és lányok az ősrégi indiai énekmodort gyakorolták, a hagyományos hangszereket meg a klasszikus táncot, amelyben minden szemöldökmozdulatnak megvan a maga érzelmi vagy gondolati jelentése; a színházban (ahová szintén ellátogatam) a színészek az előadás előtt imádkoztak, hogy munkájuk sikerrel járjon (a színészetet Indiában szentnek tekintik); a városnegyed nagyságú templomokban, amelyekben nyolc-kilenc szentély is van, óriási fürdőmedencékkel a hívők számára, az emberek imádkoztak, hajlongtak, virággal díszítették az istenszobrokat és a termékenység szimbólumait, üldögéltek a templomtér homokos földjén, ráérősen csevegtek, és példájukkal tanították a mindig jelenlevő gyermekeket az élet ritmusára és szertartására, amit ők is ugyanilyen módon tanultak meg. A kétmillió Madras egy világváros ellentétgazdagságát árasztotta, mint valami kis Párizs, de Ázsia minden jégével.

A világváros lehelete, csak már tisztultabban, tipológiailag árnyaltabban, fogadott Bombayban is, ahová Madrasból repültem. Amikor a repülőtéren átadtam a jegyem és a váróteremben telefont kerestem, hogy jelentkezsem vendéglátóimnál (mivel ezúttal valóban korábban érkeztem, a menetrendet a háború miatt megváltoztatták), a telefonfülkében gépünk mindkét stewardessét találtam, amint nagyban csevegnek, és sok nevetgélés, huzakodás és sejtetés közepette találgat beszélnek meg valakivel — frivolitás, amilyent Indiában addig nem láttam. Hamarosan eljött

értem Baksi úr és Valenkar úr, mindkettő rövid ujjú ingben, nyitott ingnyakkal, mindketten ügyesek, határozottak (megszokták a külföldiekkel való érintkezést), és a nyílegyenes autóúton meg a hosszú sugárutakon át elvittek a Grand-szállóba. A szálloda tele volt amerikaiakkal meg hippikkel, akik azonban otthonról bizonyára rendszeresen kapták a csekkeket; a szállodaigazgató, egy idősebb, sovány, fehér, kis dandy-szakállú ember egy kis asztalnál ült a hallban, feltúrt ujjú fehér ingben, egy üveg sör állt előtte, és igen választékos, sőt kissé affektáló angolsággal adta ki az utasításokat a portásoknak meg a szobainasoknak. A világ egyik modern központjába kerültem.

Ez beigazolódott, amikor — leggyakrabban Valenkar kíséretében — felkerestem néhány író meg két-három szerkesztőseget. Az egyik napilap szerkesztőségébe a páratlan emeletekre szolgáló liften mentünk fel, a főszerkesztőt egy üvegfalú teremben találtuk, amelyet klímaberendezések hűtöttek, s amelyben tucatnyi írógép meg teleprinter kopogott — a mellettük ülő emberek nem különböztek egymástól, annyian voltak, és oly buzgalommal szolgálták ki a gépeket. A kávé mellett induló beszélgetés gyors volt és gyakorlott, az élet lényegbevágó kérdéseit érintette, de nem időzött el egyiknél sem — egyike azoknak a beszélgetéseknek, amelyeket manapság világszerte mindenütt folytatnak az emberek az úgynevezett problémákról, amiket eszük ágában sincs megoldani, inkább csak úgy öblögetik velük a szájukat, örökös időhiányban, valami öntetszelgő idegességgel. Ellátogattunk egy költő otthonába is; miközben parkoltunk, ő már várt bennünket a teraszon, majd lejött elébünk a kapuhoz rövidnadrágos, fehér térdharisnyás kisuokájával; ő maga bokáig érő indiai fehér vászonruhát viselt, meg inget, szép őszes haját hosszúra hagyta nőni, kissé szándékosan borzasan viselte, mint valami virtuóz. Liften felvitte bennünket a lakásába, amely teljesen európai módra volt berendezve, bejött a felesége virágos száriban, behozta a tortát; megérkezett a házigazda mindkét lánya, akár anyjuk, száriba öltözve, de tompább, európaibb mintájú kelméből; előkerült egy vendég nő is, természetes, középkorú, és maga alá húzva a lábát leült a díványra; maga is író volt, dohányzó, durva hangon beszélt, igen határozottan, elmesélte, hogy főleg a filmnek dolgozik, mert ezt szereti is, a munka egyszerű és kifizetődő. Megérkezett még egy vendég, szintén író, de prózaíró, a feleségével; megajándékozott egyik angolra fordított regényével, amelynek borítólapjára oda volt nyomtatva, hogy Nehru-díjjal tüntették ki; ezt a Szovjetunióban ítélik oda; ő is sokat dolgozott a filmnek (India filmipara a legnagyobb a világon, Bombayban összpontosul), de nem élvezetből, hanem hogy megéljen és írhasa regényeit. A beszélgetés igen kultivált volt, ugyanakkor pedig közvetlen is; ezek az emberek szellemi termeléssel foglalkoztak, a házigazda például költői munkáján kívül klasszikusokat adott ki, igen szép, több nyelvű kötetekben, de hajlandóak voltak a tiszteletdíjakról is beszélni, a napidíjas felolvasó estekről, a szakmabeliek magátólértetődőségével.

Bombayban ismét elért az elsőtétítés, mert pakisztáni repülőgépek végeztek berepüléseket a város fölött, noha nem sikerült kárt okozniuk — elűzték őket. Az indiaiak a tengeren is sikert siker után arattak, a szárazföldön pedig Kelet-Bengáliában körülzárták Daccát. Érezni lehetett, hogy a háború hamarosan befejeződik. De ugyanígy lassan a vége felé közeledett az én indiai tartózkodásom is. Nem rohantam többé új

képek után, tudtam, milyen kevés időm marad hátra, s mégis mennyire hiányos képem lesz erről a hatalmas és tarka országról. Egy este elutaztam Aurangabadba — szerencsére vonaton, mivel a háborús veszély miatt a repülőgépek nem közlekedtek. Az állomásra sötétben mentünk ki, a szerelvényemig pedig a peronon alvó utasokba ütközve botorkáltam el. A kézilámpa sugárvéje (Allahabadban kénytelen voltam kézilámpát venni) rálelt az egyik első osztályú vagonon egy papírlapra, rajta géppel írva a nevem (a Madrasig tartó hosszú utazás tapasztalatai alapján nem nehezen kibogozható vezetéknevemet adtam meg, hanem keresznevemet, könnyen megjegyezhető tábornagyi hangzásával, és ugyanígy megtaláltam a nevemet egy kis állomáson, ahol az éjszaka folyamán át kellett szállnom. Hajnalban Aurangabadban már várt a tanfelügyelő, és mihelyt megmosdottam és megreggeliztem, a meleg, bársonyos tájon keresztül utaztunk Ajantába és Elorába. E falvak környékén hatvannegy templom és kolostor van a hegybe vájva, oszlopokkal, domborművekkel, szobrokkal, itt-ott még festett falakkal és mennyezetekkel is, amelyeket pontosan a művészek elképzelése szerint kivitelezők tízezrei varázsoltak oda, csákánnyal, vésővel, ecsettel, az időszámításunk előtti második évszázadtól időszámításunk nyolcadik évszázadáig. Este vonatra ültem, és visszatértem Bombayba. Az autó pontosan a megbeszélt helyen várt, amelyet a sofőr meg én két nappal ezelőtt a sötétben kijelöltünk, s így az elsötétítés kihaltságát elkerülve ismét belemerülhettem a nagyváros nappali, élő folyamába. Sétáltam a széles utcákon, amelyeken sűrű, de immár fegyelmezett forgalom folyt (tehenet csak egyszer láttam, ahogyan fejedelmi méltósággal vág át az úttesten az ötemeletes házsorok között), kiballagtam az óceán partjára, amely itt szürke volt, és valamivel kevésbé hullámos, mint Madras előtt, megálltam India Kapuja, a közvetlenül a tengeri kikötő bejáratánál álló hatalmas diadalív előtt; amely mintegy figyelőn és hívogatón néz szembe a szélborzolta beláthatatlan víz túloldalán terjedő láthatatlan világgal; visszatértem a városba, és beleveszttem a tömegbe, a több emeletes házak alatti húzódo bolthajtások alá, ahol áruval zsúfolt kis boltok sorakoznak, itt is a Kelet példátlanul sokfajta és tarka árujával, csak jobb, gazdagabb kidolgozásban, pontosabb osztályozásban, díszek, ékszerek, ruhafélék, fémből, elefántcsontból, szantálfából készült tárgyak; az utóbbiak bódító, édes illata a leginkább közelíti meg az itteni táj és emberek illatát; aztán szárik, kendők, utazótáskák, napszemüvegek, töltőtollak. Talán sehol sem árulnak annyi töltőtollat és napszemüveget (pedig már Bejrútban is töménytelen volt), mint Indiában, ahol alig akad ember, aki védené a szemét a naptól, és ahol az embereknek körülbelül 20 százaléka írástudó; ez azonban csak egyike a keleti talányoknak, amely talán nem is talány, csak túl racionális fehér értelmünk értetlenségének jele.

De lám! Egy nappal távozásom előtt India tüzszünetet kötött Pakisztánnal, s a Grand-szállóban a vacsoránál egy hosszú estélyi ruhába öltözött, derékig érő hajú amerikai nő felolvasta imént szerkesztett tiltakozó versét, azon ország győzelmének dicsőségére, amellyel az övé szembehelyezkedett, mire mindenki tapsolt neki, kivéve az andiai pincéretet, akik teljesen egykedvűek maradtak; az est fennmaradt részét azzal tölthettem, hogy végigsétáltam a fényben úszó utcákon, ahol sohasem szünetel az élet, a kereskedelem, a koldulás, a lődörgés valami cél után, amely a tüzes fekete tekintetek mögötti mélységben rejlik.

Kora reggel Valenkar autón elvitt a repülőtérre. Valenkarral annyira megbarátkoztam, hogy az előző napok egyikén meghívott egy pohár Coca-Colára a lakására, a belvárosi több emeletes házba, amely tele volt lakókkal, mint a méhkas, és ahol, nőtlen ember lévén, együtt lakott fivérével, sógornőjével meg két gyermekükkel, akiket imádozott. Ültünk a beüvegezett teraszon, az ő lakásrészében, az ágyán, amellyel szemközt egy falóra és a kicsiny üvegajtájára bigyesztett törülköző volt minden bútor; néztük a szomszédos házakat, amelyek száz és száz, a miénkhez hasonló teraszokkal, a kimosott fehérneműk függőnyei között mindenki szeme elé tárták a túl népes keleti város túlságosan buja, lármás életét, és miközben sógornője valahol az egyetlen szobában rejtőzködött, a gyerekek meg a lábunk körül forgolódtak, Valenkar elmesélte, hogy ebben a lakásban él a családja már körülbelül száz éve, itt élt édesapja, a kereskedő, nagybátyja, a szanszkrit nyelv professzora, és ő is itt gondol maradni, ha sikerül fivére és sógornője számára lakást szereznie, amin épp most dolgozik. Nem, semmiképpen sem költözne ki ebből a lakásból, szereti, mert megszokta és mert emlékek fűzik hozzá. Reggel pedig egy bizalmas dolgot: nem is tudom, mi adta az alkalmat — mindenféléről beszélgettünk —, de egyszer csak azt mondta, bízik abban, hogy a következő inkarnációban a lelke emberi testbe költözik majd, mivel büntetlenül élt, s úgy gondolja, így is lesz élete végéig. Hitetlenkedve néztem rá, majd tréfára fordítottam a szót: hát valóban azt gondolja, hogy büntetlenül él ő, aki még meg sem nősült, s így legalább egy indiai nőt fosztott meg a boldogságtól, aztán vajon nő vagy férfi testébe költözik-e a lelke? Valenkar elmosolyodott tréfámon, de nem fogadta el. Azt mondta, hogy nőtlenége ellenére senkit sem fosztott meg a boldogságtól, és nem tudja, lelke nőé vagy férfié lesz-e, de hiszi, hogy emberi lényé lesz — nem állaté, sem pedig növényé —, mert senkinek sem okoz semmi gonosztságot, s mert gondolatai mentesek a bűnös szándékoktól. Továbbra is kedvesen mosolyogva nézett rám, fekete szemének azonban ezúttal tüzes, komoly kifejezése volt, ugyanaz, amilyent százával figyelhettem meg India útjain és utcáin az egy hónap alatt a mellettem elsuhanó arckon, amint elmerülten haladnak egy cél felé, amely számomra mindig megfejthetetlennek tűnt.

Röviddel ezután elbúcsúztunk egymástól, s én a nagy műmadáron elindultam az Indiai-óceán és Arábia meg a Vörös-tenger fölött (melyek egymás után bukkantak elő és tűntek el mélyen alattunk, kitérve színeiket és formáikat mint önnön földrajzi domborzatukon) — vissza, hazafelé. De ismét megszakítva a repülést, ezúttal négynapos kairói „átmenetet” iktatva közbe. Kairóban a repülőtérrel a Horris-szállóba hajtatam, amelyet még Benaresban ajánlott egy világutazó angol, aki szemüveget viselt, és egy kis táskát hordott, ez volt az összes poggyásza; dicsérte a szálloda tisztaságát és mérsékelt árait. Valóban, a szálloda megfelelő volt: a szigorú központban állt, a szoba erkélyéről (magasan laktam) a tekintet bekalandozhatta a lapos tetők ezreit, amelyek eléggé rendetlenek, építőanyag- és egyéb hulladékkal teltek voltak ahhoz, hogy emlékeztessenek bármely előregedett nagyvárosra. Mondjuk, New Yorknak a felhőkarcolók sávját megelőző déli negyedére. Kairó általában véve civilizáltan hatott India után, sőt Bombay után is, de emiatt kevésbé festőien is: a rikító színek nélkül, a zsúfoltság, az emberekkel és tárgyak-

kal való zsúfoltság nélkül, ami Indiában elkábitja a tekintetet és a gondolatot. Kairóban az utcák este még tele vannak sétálókkal és járművekkel, neonfény öntözi őket, de tizenegy után kiürülnek, mint bárhol a világon, az üzletek és éttermek bezárnak, az árusok helyére pedig, akik aludni térnek, a boltajtókba öreg éjjeliőrök húzódnak, vastag kabátjaikban, hogy a magukkal vitt székeken reggelig átbóbiskolják a hideg éjszakát.

Én is igazodtam az új renchez, sőt némi megkönnyebbüléssel is, mintha megpihenni vágnék az ismert világban: esténként jókor visszatértem a szállodába, és vendégei — a turisták vagy hazai üzletemberek — között nem találva semmi érdekfeszítőt, aludni mentem. Nappal sétáltam, magamba ittam a didergető napsütést a zöld Nilust övező sétányokon (nem volt többé meleg, decemberi, felhőtlen ég, mint Indiában), ellátogattam a múzeumokba, elutaztam Gizába, hogy lássam a piramisokat és Alexandriába, amely olvasmányemlékeivel vonzott. De itt sem találtam sok érdekességre. Az indiai templomok után, amelyeket ellepnek a mozgásban levő kőfigurák, s körülöttük élő válaszként ugyanolyan arcvonásokkal és arckifejezéssel, ugyanolyan alkattal motoz az élők tömege, a piramisok kiábrándítottak lomha geometriájukkal, a felhalmozott kövek dermedtségével (minek az elrejtése és megvédése céljából? A halálnak?), Alexandria pedig, a közvetlenül a Földközi-tenger partján felsorakozó több emeletes paloták rózsaszínű mellvértje mögött már a szomszédos utcákban, ahová még minden sarokról odavillan a kék víz, leleplezte az omladozó házakat, amelyeknek félig nyitott ablakai között kötélre feszítve száradt a tarka konfekciós fehérnemű. Szegénység? Nem, ellenkezőleg. Egyiptom, Indiához viszonyítva, gazdagságról árulkodott, itt kitűnően lehetett enni, inni, az emberek jól tápláltak voltak, jól öltözöttek, a lábukon cipő volt (az első napokban önkéntelenül is a lábukra néztem hosszú, csíkos öltözetük alá, szinte nem hittem, hogy mindegyiküknek van cipője); ez a gazdagság azonban felemás volt (mint helyenként Európában, meg akár nálunk is); valami átmenet az egykori, ma már csak a köemlékművekről látszó fényűzés meg a félúton megrekedt emancipálódás, európaizálódás szándéka között. Az európaizálódás anyagi objektumai jelen voltak: több emeletes, felvonós épületek a hosszú, megvilágított sugárutak mentén, amelyeken élénk és fegyelmezett forgalom folyt, áruval zsúfolt üzletek, az elkényeztetett fogyasztó igényeihez alkalmazott éttermek és kávéházak, múzeumok egyenruhás örökkel; de mindezeknek a kezelésében, ellátásában sok volt az elavult, sőt problematikus: az örök lezárták a látogató előtt egy-egy osztály ajtaját, hogy azután annál nagyobb előzékenységet mímelve nyissák meg és borzalmas angol-sággal (ezt a nyelvet itt az is elfelejti, aki kitűnően tudja) magyarázzák a kiállított tárgyakat, amelyeket a feliratok kitűnően ismertetnek, csak-hogy egy kis baksist kicsikarhassanak; baksist vár a Kairó—Alexandria expressz kalauza is, a kupé ajtajában állva, titokban előrenyújtott tenyérrel, amikor a vonat megáll; a moziban a pénztárosnő megpróbált a jegy árával becsapni; egy kereskedő egy tábla csokoládéért tízszeres árat számított fel. A keletiek megbízhatatlansága? Ámde emlékeztem egy cigarettaárusra Benaresban, apró, rongyos, borzas emberke volt, s többet adott vissza, amikor észrevette — csak ő, én nem —, hogy kislánya tévesen számolt; emlékeztem a remetemód aszói indiai idegenvezetőkre, csónakosokra, sofőrökre, koldusokra, akik a baksist vagy a könyöradományt

csak a tekintetükkel kérték, s szemükben gyermeki bizakodással csillogott a szerencsés kimenetel vágya — ahelyett, hogy a nyereségre éhesen és megfontoltan nyújtották volna a kezüket egy árnyalatnyi tisztátalan lelkiismerettel, amit Európa szuggerál nekik. Természetesen tudtam, hogy összehasonlításom mennyire önző, hiú: mindenki, aki gazdag (s az európai meg az amerikai Keleten azzá válik, még ha nem is az), úgy dédelgeti könyörületességét, mint az elkényeztetett szeretőt, és semmi esetre sem cserélné fel a pénztárcáját kutató ágyasát; egyúttal emlékeztettem magam egy amerikaira, egy New Brunswick-i haladó szellemű folyóirat szerkesztőjére, aki 1967-ben, amikor szóba került India, undorodva legyintett: „Hazugság az egész! (That's all fake!)”, hogy azután érvekkel is rávesse magát erre a filozofikus igénytelenségre, a megbé-kelésre, a szegény India méltóságteljes éhezésére.

Igaza volt? Akkor, öt évvel ezelőtt nem volt mi felelnem neki, mert ő már járt Indiában, én meg nem, csak megsejtettem a feleletet a hippik településein; Kairóban azonban, az „átmenetben”, meg később, itthon, elhatároztam, leszámolok állításával, és még mindig tart a leszámolásom. Valóban, tényleg hazug-e ez a tétlenség, ez a belenyugvás az adott kétfeltételekbe, amelyek India általános képét formálják, ha szembehelyezzük a bőség- és kényelemakarással, ami minden emberrel vele született? Vajon India eszméje, a nem ellenkezés a rosszal, sőt a szegénységgel sem, csupán utólagos igazolása a tehetetlenségnek, amely annál elítélendőbb, mert ugyanakkor kész elfogadni idegen hatalmak vívmányait, és fel is használni őket, mint ahogyan felhasználták a tankokat és repülőket a Pakisztán elleni háborúban, ahogy mondják, az első diadalmas háborúban kétezer év után, úgyszólván a szemem láttára? Nem tudom. Talán elmulasztottam megtudni. Túlságosan is vágyakozva engedtem át magam a képek hatásának, amelyek kedveztek álmaim egyikének, vagy titkos rajongásomnak, talán tehetetlenségemnek is, amelyet másutt nem ismertem be, vagy nem tudtam megfogalmazni, de Indiában a szemem előtt heverték feléledve, messzenyúlón, akár Benares partjai a Gangesz mellett, a csónakból nézve.

Benaresban talán elmulasztottam választ kapni e kérdésekre, amelyet akkor még fel sem tettem magamnak, csupán átadtam magam kábultan az akarat által nem bolygatott, a béküléssel áthatott létezés látványainak. Egy napon a parton sétálva, leültem pihenni közvetlenül a víz mellett egy félig korhadt ládára, amely csónakok kikötésére szolgált. A láda másik végén már ült valaki: egy fiatal, mezítlábás indiai, fehér ruhában. Szóba elegyedtünk, és ahogyan ez talán már csak Indiában történhet meg, azonnal a lényeges dolgokról: vajon — tette fel a kérdést éneklő angol nyelven — létezik-e élet e mögött az anyagi élet mögött, amelyet mi látunk? Foglalkozására nézve ötvös volt — ez derült ki a további beszélgetésből —, áruját a messzi északon, Sikkimben készíti és adja el; mivel azonban már három évet töltött ott faluról falura járva, távol a szülőhazától, Benerestől, hazavágyódott, s így most egyfajta szabadságon van. Holnap, mondta, ellátogat falujába, néhány tucat kilométerre a várostól. Ez az utolsó mondata megfogott. Egyszer már jártam indiai falun, a saját kívánságomra, Delhi közelében, de Mr. Agya Singh, plant protection officer kíséretében: bekukkantottam a kis vályogházakba, amelyekben semmi bútor sem volt, elbeszélgettem az asszonyokkal, akik szívesen elénekeltek egy dalt, és gyümölcszel ajándékoztak meg,

meg a sovány, csontos, turbános férfiakkal, akik megkérdezték, nem tartom-e őket furcsáknak; ellátogattam egy paraszt földjére is; elektromos öntöző szivattyúval buja kertet varázsolt a környező félig csupasz, sárga földek között — és a szivattyúházában még telefonja is volt! —; de éreztem, hogy ez mégis mind felületes dolog, félig megrendezett; ha hivatalos kíséret nélkül megyek el valami félreeső faluba, talán valami mást is megtudhatok, talán valami rendkívül fontosat is, amit csak sejtettem. Megkérdeztem tehát az ötvöst, magával vinne-e; lelkesen ráállt; megbeszéltük, hogy ugyanezen a helyen holnap délelőtt kilenckor találkozunk.

Másnap azonban, amikor már épp indulni készültem, megjelent a szállodában — hanyag váratlansággal, mint mindig — Varma úr, a bonyolult indiai körülmények örvényeinek ravasz úszóbajnoka, és meghívott, nézzük meg a nevezetességeket. Azt mondtam, foglalt vagyok, és azt is közöltem, miért. Aggodalmasan csóválta a fejét, megpróbált lebeszélni a tervbe vett kirándulásról, aztán, amikor azt feleltem, hogy kötelez az ötvösnek adott szavam, megkért, hogy velem jöhessen: ő is szeretné látni. Ebbe bele kellett egyeznem; beültünk hát az autóba, és feszült csendben elhajtattunk a Gangesz partjára. Ott, a láda mellett már várt rám a barátom. Nadrág volt rajta — honnan kerítette? —, sőt még valami szandál is a lábán, a hóna alatt meg degeszre tömött táskát szorongatott, a haja fényesre volt fésülve, arca simára borotválva, felugrott, amikor megpillantott, és mosolyogva sietett elébem. De amint meglátta mellettem Varmát, elkomolyodott. Varma megszólította. Hallgattam számomra érthetetlen kérdéseit — hindi nyelven beszéltek —, hallgattam az ötvös válaszait, amelyek kezdetben terjengősek, aztán egyre rövidebbek és szárnyszegettebbek voltak. Azután Varma felém fordult, és azt mondta, hogy az ötvös szülőfaluja messze van, hogy ezenkívül már három éve nem járt ott, hogy nincsenek is már a szülei, hanem csak a nagybátyjai, akik, ki tudja, örömmel fogadják-e őt — meg hát engem is. Ő, Varma felel értem, és semmiképpen sem ajánlja, hogy elmenjek az ötvössel, különösen ebben a háborús feszültségben.

Mit tehettem? Vállalt vontam, kezet nyújtottam az ötvösnek, és úgy szólván rejtve a tekintetemet ott hagytam a parton, ünnepi ruhájában, mos már lefojtott, félbeszakított kedvességével, kigyózó, szikrázó gondolataival, épp hogy megsejtett emberi igazságával — és elmentem Varmával, hogy megnézzünk egy tibeti kolostort. Én is tehát, ebben a dilemmában az ismeretlen, talán szép, de erőtlen igazság meg az értelem hívó szava között — amely nem érdekes, de biztonságot nyújt — ez utóbbit választottam. Vajon India is így tesz-e majd, vagy pedig hú marad a fiatal ötvöshöz?

Hornyik György fordítása